

Goldziher Ignác
Kaufmann Dávid
könyvtára

Tekintetes Akadémia! Már a f. é. február 26-án tartott összes ülés nagy elismeréssel vette tudomásul azt az ajándékozó okmányt, mellyel Gomperz Zsigmondné úrhölgy, budapesti lakos, a néhai tudós veje, dr. Kaufmann Dávid tanártól hátrahagyott könyvtárt örök alapítványul Akadémiánknak engedi át.

A megboldogult gyűjtő, ki 1877-ben külföldről hazánkba származott, itt, fővárosunkban huszonkét éven át működött mint tanár és író; ritka tehetségével nyelvünket rövid idő alatt magáévá tette, és irodalmunkban is részt vett; csak az *Archaeologiai Értesítőben* (az 1886., 87., 95., 97. évfolyamokban) megjelent cikkeit akarom kiemelni.

Szellemének fényes adományai kitartó szorgalommal szövetkeztek. Sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki jelentős önálló munkákkal, nagyszámú értekezéssel, kritikai dolgozatokkal, melyekre a külföld legelőkelőbb folyóiratai pályáztak. Csak negyvenhét éves volt, midőn a hirtelen halál 1899. július 6-án Karlsbadban érte; és munkáinak kegyeletes kéztől egybeállított bibliográfiája 546 számra terjed, közöttük a tudomány valóságos gazdagításul elismert alapvető munkákra.

Tudományos érdeklődését messze terjedő sokoldalúság jellemezte; ennek arányában dolgozatai is nagyon széles mederben érvényesülnek. Még a természettudományokat is belevonta, amennyiben filológiai és kultúrtörténeti kapcsolatba foghatta. Er-

Goldziher Ignác

ről tanúskodik például 1884-ben megjelent egy munkája, mely az anatómus Hyrtl figyelmét is magára vont: *Az érzékek. Adalékok a középkor fiziológiája- és pszichológiájának történetéhez, héber és arab forrásokból.* Munkálkodása központjában azonban a keleti és azok körében különösen a héber és héber-arab irodalmak, a zsidók története és a középkori filozófia története állottak. Ezek körül forognak tanulmányainak koncentrikus körei. S azon dolgozatokkal, melyekkel húszéves kora óta ez ismeretek bővítéséhez járult, széltiben a tudományos világban nagy híre emelkedett.

Meg volt neki adva, hogy munkálkodását egy nagy könyvgyűjtemény megszer-

zésével segítse elő. Ezen nagybecsű gyűjtemény az, mely most özvegyének elhalálózása után *Kaufmann Dávid és neje, szül. Gomperz Irma alapítványa* néven minden hozzátartozó felszerelvényrel együtt Akadémiánk könyvtárának tulajdonába ment át. E könyvtárt gazdagsága arra teszi hivatottá, hogy széles körökben szolgáljon a tudományos kutatás segédeszközéül. E célból a megboldogult tudós kegyeletes özvegye, annak egy hű tanítványát, dr. Weisz Miksát egy *Catalogue raisonné* kidolgozásával bízta meg, mely dolgozat nemrég meg is jelent,² és a könyvtár tartalmáról nagy szakértelemmel és pontossággal adván számot, kincseit általánosan hozzáférhetővé teszi.

*

Könyvtárunk e legújabb gyarapodását általános szempontból a főtítkár úr a minap lefolyt nagygyűlés elé terjesztett jelentésében nagy vonásokkal már jellemezte. Hátravan ezúttal a könyvtár mibenvoltának részletesebb, ha nem is teljesen kimerítő ismertetése. Akadémiánk főkönyvtárnoka szíves volt engem felszólítani, hogy megbízásából e feladatot ez alkalommal teljesítsem.

A könyvtár irányát természetesen azon szakok jellemzik, melyekre, mint éppen említettem, néhai Kaufmann Dávid tudományos érdeklődése és produktivitása főképpen terjedt. Ennek megfelelően a gyűjtemény túlnyomó részének tartalmát a keleti és itt különösen a héber irodalom, a zsidók történetére és középkori bölcsészetre vonatkozó munkák teszik. Az irodalom e szakjai már azon kapcsolat miatt is, melyben egyrészt a bibliamagyarítás irodalmával, másrészt az általános történelemmel és a kultúrhistóriával, továbbá a gondolkodás fejlődéstörténetnek egy nagyon fontos fejezetével állanak, de mindezekről eltekintve, egyetemes irodalomtörténeti szempontokból is minden nagyobb európai könyvtárban gazdagon vannak képviselve; gyarapításukra és tökéletesítésükre tetemes pénzüsszegeket fordítanak. Szívesen használják fel az alkalmat, és nem kímélik az anyagi áldozatot sem, hogy ily irányban gyűjtők könyvtári hagyatékait megszerezzék. Hadd említsem csak a bécsi, berlini, párizsi könyvtárakat, az oxfordi Bodleyanát, a londoni British Museumot, a sz. pétervári cs. könyvtárt, az olasz könyvtárakat, ezek közt különösen a pármait. E feladatokkal megbízott elsőrangú tudósoktól készített katalógusokban, melyek most az irodalomtörténeti kutatás forrásaiul szolgálnak, a tudományos világnak hozzáférhetővé is tették a héber gyűjteményeket, melyeket külön szakférfiakkal kezeltetnek és folyton gyarapíttatnak.

Ez okból is, úgy hiszem, köszönettel üdvözölhetjük a nemeslelkű úrnő hazafias adományát, mely könyvtárunk egyik hiányát pótolja, és azt teljesség tekintetében a nagy európai könyvtárak színvonalához közelebb hozza.

Az általános tudományos érdekek szempontjából jó szerencsének tekinthető, hogy a nevezett szakmákból éppen oly szellemben gyűjtött könyvtárral gyarapodtunk, minő a Kaufmann nevét viselő alapítvány. Néhai tulajdonosát nem *amatőr szempontok* vezették, hanem szoros értelemben vett *szaktudományi* célok indították gyűjtését. Noha, mint szerencsém lesz még részletesen jelenteni, e könyvtár bő-

vében van a bibliográfiai és tipográfiai nevezetességeknek is, egybegyűjtését elsősorban nem ily szempontok irányították, hanem a szaktudós buzgalma, mely mindenekelőtt a saját nagy kiterjedésű és sokoldalú tanulmányai számára minél teljesebb apparátust óhajtott maga köré csoportosítani. E törekvésének megfelelt a könyvtár beszerzésének módja is. A gyűjtemény zöme ugyanis szaktudósok hagyatékából, legnagyobbbrészt Olaszországból származik. Ritkábbak az egyes vételek vagy a kisebb csoportokra terjedő szerzések; ezeknél is leginkább tárgyi, kevésbé formai szempontok voltak irányadók. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a Kaufmann-könyvtár bibliográfiai fontossága mellett elsősorban egy teljesen felszerelt héber szakkönyvtár.

Háromféle alkotórészből áll:

I. *Kéziratok* 594 számmal, melyek a héber irodalom összes ágára és korszakaira terjednek. Ott találunk nagybecsű régi Biblia-kéziratokat arab és arameus fordítással és glosszákkal, nyelvtudományi és maszoretikus munkákat, exegesisit, a talmudtudományra és a vallásos törvényekre vonatkozó kéziratos könyveket, történelmi okmányokat, kabbalát, liturgiát, matematikát, asztronómiát, orvos-
tant, teológiát és filozófiát. Túlnyomó része a kéziratoknak még kiadatlan irodalmi munkákból áll. Bajos volna e gazdagságból, mintegy kóstoloul, néhány számot kiragadni. De mindamellett e kézirategyűjtemény három mozzanatát óhajtom kiemelni:

Először azt, hogy van e kéziratok közt több olyan, melyből egyéb könyvtárban más példány nincsen kimutatva, tehát teljességgel *unikumok*. Ilyen például a 280. számú³ filozófiai munka (al-kitáb-al-muhtavi) héber betűs arab nyelven: szerzője *Júuzuf al-Bauzír* (XI. század); a kézirat 1021-ről van keltezve, ami ez esetben csak annyit jelenthet, hogy a másolat egy ilyen keletű eredetű (talán a szerző autográfján) alapul. E munka, a mu'tazilita filozófia, melynek az iszlám dogmatikájának alakulására döntő befolyása volt, legrégebbi irodalmi okmányainak egyike. Néhány Pétervárott levő töredék kivételével e kéziratunk révén most unikuma az Akadémia könyvtárának. A mu'tazilita-tételek ismertetére nélkülözhetetlen forrás. Fontossága miatt már több ízben kérték külföldi tudósok. Most arra használom, hogy egyes fejezeteit tanítványaimmal disszertációkban feldolgoztassam; eddig már két ily dolgozat készült el a kézirat alapján; az egyik 1905-ben már meg is jelent, a másik most van sajtó alatt, egy harmadik készülöben.

Egy másik, kiemelést érdemlő unikuma gyűjteményünknek Júszuf ibn ‘Aknin (megh. 1226 Aleppóban) kommentárja a *Pirké Ábóth* nevű Misna-traktátusról. A szerző, ki Maimuni tanítványa, és Al-Kifti – az egzakt tudományok arab történetírójának – barátja volt, többek közt arról is nevezetes, hogy az utóbbi tudósítása alapján neki köszönjük egy mohamedán ortodox könyvégetésnek, melynek szemtanúja volt, eleven leírását. Sok munkája közt említették a *Pirké Ábóth*-kommentárt. Nincs belőle más példány, mint a gyűjteményünk 130. sz. a. található hártvakézirat. Már magam is hasznát vehettem egy éppen most sajtó alá készített munkámban, melyben e kézirat számos helyét közlöm. Úgy gondolom, könyvtárunk becsét és súlyát a külső világgal szemben is gyarapítja, hogy ily értékes unikumokat mondhat most sajátjának.

E szempontból a könyvtár kézirati apparátusának gyöngyei közé sorolhatom a katalógus 50. sz. a. felhozott kódexét, mely egy Dél-Arábiából származó zsidó tudós szorgalmából a *telje Miana kritikailag megrostált szövegét* accentuatio és hangzójelekkel nyújtja. Ha valaki e világirodalmi szempontból is nagy fontosságú emlék kritikai kiadását óhajtja eszközölni, könyvtárunk e ritka kincsének használatára lesz utalva. Kaufmann e kódexet, melyet teljes joggal gyűjteménye címeliái közé sorolt, nagy nehézséggel szerezte meg, sokat járt utána, a reá szánt áldozatok árán is majd csaknem kisiklott kezeiből. Midőn végre (1896. februárban) könyvesházába rakhatta, lelkesedő örömét egy klasszikus héber nyelven írt himnuszszerű bejegyzéssel fejezte ki, mely a könyv tábláján van fenntartva.

Még tovább folytathatnám a kéziratgyűjtemény nevezetességeinek felsorolását; de ily kimerítő ismertetés nem lehet ez általános tájékoztató Jelentés feladata. Mielőtt azonban ennek folytatására áttérnék, mint már publikált darabot, csak érinteni akarom a gyűjtemény egy *hungaricumát* (349. sz.) is, melyet már maga Kaufmann e kézírata alapján 1895-ben kiadott, és történelmi szempontból méltatott: Buda visszavételének (1686) egy szemtanútól héber nyelven írt elbeszélését, mely számos érdekes apró részletet tartalmaz. Az ily történeti érdekű emlékiratok és feljegyzések különben is nagy számmal vannak gyűjteményünkben.

A *mávodik* mozzanat, melyet e kéziratgyűjtemény jellemzésére kiemelni óhajtok, egy nagy csoport *Jeman* (Dél-Arábiá)-ból származó, részint Bibliás és Targúm-kézirat, részint liturgikus darabok (ima-

könyvek, rituálék stb.), részben arab glosszákkal és jegyzetekkel héber és arab nyelvű vallásos költemények stb. (Katalógus 1–12., 407–410., 434–453 sz.) Ezeket a nyolcvanas évek körül Jeruzsálemben kivándorolt délarab emberektől szerezhetette meg Kaufmann; nyelvi és tárgyi tekintetben nagy értékkel bírnak, és bővebb tanulmányozásra nyújtanak alkalmat.

Harmadik sorban végül felemlítem azt a nagy gazdagságot, mellyel a kéziratok közt a *responsumok* vannak képviselve, nagy gyűjteménye a vallásos és magánügyekről szóló consultatióknak, különösen Olaszországból. Ilyen, a gyakorlati élet mindenféle viszonyaira vonatkozó anyagnak, mely ily mennyiségben és ily gonddal gyűjtve alig fordul elő más helyen, művelődéstörténeti tekintetben is nagy fontossága van, és nem kételkedem, hogy ez okmányok az illető szaktudósok figyelmét magukra fogják vonni. A 138–165. és 581–583. sz. a. levő gyűjteményes kötetek közel kétezer ilyen consultatióra terjednek, és már e nagy mennyiségükkel is a legtekintélyesebb ilyfajta gyűjtemények közt foglalnak helyet. Legnagyobbbrészt kiadatlanok, amennyiben maga Kaufmann különféle történeti értekezéseiben egyet-mást fel nem dolgozott belőlük. Dr. Weisz nagy szorgalommal jelezte az egyes gyűjteménykötetek részletes tartalmát, mely katalógusában egymagában 52 oldalt foglal el (31–79. és 179–182. l.); egy részük még rendezésre vár.

II. A kéziratok egy külön osztályául említem az egyiptomi *Genizák*ból szerzett okiratokat és töredékeket, részint arab, részint héber nyelven. Itt két rendbeli irodalmi emlék foglal helyet; először: *levelek*, családi, üzleti és hivatalos természetű okiratok a XIII–XIV. századból; másodsor nagyszámú *töredékek mindenféle tartalmú könyvekből*. E gyűjtemény (592–594. sz.) arab részét múlt nyáron tüzetesen átvizsgáltam, és nagyjában rendeztem. Mondhatom, hogy ez okmányok tartalma rendkívüli módon kötötte le figyelmemet. Nem is szólva a körülbelül 80-at tevő (a katalógus szerkesztése óta nagy számmal kerültek elő még ily iratok) levelekről és összefrásokról, melyek az élet mindenféle vonatkozásáról közvetlen tanúságot nyújtanak, az emlékek tárgyi érdekességükön túl nagyon fontosak mint anyagok e régi idők köznyelvének úgy, mint az epistoláris technikának ismeretéhez. Fontosságuk mellett azon körülmény is tanúskodik, hogy a bécsi udvari könyvtár Rainer-papiruszai gyűjteményében helyet foglaló ily nemű okiratok feldolgozásának szí-

vesen nyitnak helyet a *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer* című előkelő tudományos publikációban. Ezentúl, reményem, Akadémiánk kiadványaiban is találkozhatunk a könyvtárába került okmányok megfejtésével és tanulmányozásával.

Említettem már, hogy a gyűjtemény e részéhez tartozik még vagy 130 különféle terjedelmű töredék, a héber, úgymint a zsidó–arab irodalom különféle ágaiból. Már e körülmény érintéséből is észrevehető, hogy Akadémiánk könyvtárának a csoportja nagyon fontos irodalomtörténeti forrásul fog szolgálhatni. Első átvizsgálásra is eddig teljesen ismeretlen vagy elveszettnek vélt munkákból akadtam már ily töredékekre, melyeket alkalomadtán ismertetni vagy idővel tanítványaimmal feldolgoztatni szándékozom. A gyűjtemény néhai tulajdonosát idő előtti hirtelen halála akadályozta meg abban, hogy könyvtárának e valóságos kincseit közelebbről megvizsgálja és rendezze. Magam fogtam hozzá ez érintetlen dolgok tanulmányozásához, és sok fontos részletre akadván, egy jó csomót a magam számára részben lemásoltam, másrészt kivonatokba foglaltam. De a rendezés munkáját eddig csak nagy általánosságban folytathattam, amennyiben az egyes darabok tartalmának egyenkinti meghatározása mellett az együvé tartozókat egymás mellé helyeztem. Mármost a részletes rendezés és lajstromozás volna még hátra, mely még sok időt fog igénybe venni.

III. A kéziratokról áttérhetek a könyvtárhoz tartozó *nyomatványokra*. Ezek, a gyűjtés fent jelzett szempontjainak megfelelően, lehetőleg kerekded tanulmányi apparátusát nyújtják a héber irodalom legfontosabb termékeinek. De ezen gazdagságuk és gyakorlati hasznosságuk mellett kiválóképpen még bibliográfiai és nyomdászattörténeti érdekességük is gyarapítja becsességüket. A gyűjtemény aránylag nagyon gazdag incunabulumokban és régi nyomatványokban. A héber irodalom legfontosabb munkái editio princepsseikkel vannak képviselve. Ritka magánkönyvtár akad, melyben a régi tipográfiai hagyomány egyes korszakai ily gazdagsággal mutatkoznak be.

Kilenc darab nagybecsű ősnymatvány valódi ékességét teszi a gyűjteménynek: 1 lisszaboni (1489-ből (Abudirham Rituáléja), 1 fánói, 6 nápolyi (ezek között Avicenna kánonjának héber fordítása, Nápoly 1492 in folio); Bechai híres *Széköttelewégeinek* első kiadása (Nápoly, 1489). E ritkaságokhoz mel-

tán sorakoznak az incunabulumokat időrend szerint követő XVI. századi nyomatványok, szám szerint 136 darab, melyek közt, ha nem is kizárólag, de kiválóan az olaszországi héber tipográfia legnevezetesebb műhelyeit látjuk képviselve. E korszakból 54 képviselője van Velencének, 18 Mantuának, 16 Riva di Trentónak, 5 Ferrarának, 4–4 Cremonának és Bolognának, 3 Sabionettának, 2 Fanónak, 1–1 Nápolynak, Pesarónak, Soncinónak, Veronának; 5 olaszországi nyomatványon nincs a nyomtatás helye kitéve. Ez olasz termékeken kívül a XVI. századból van még 16 konstantinápolyi, 5 saloniki, 1 drinápolyi könyv; meg 5 krakkói, 1–1 bázeli, breisgaui (toledói Benjamin híres utazási munkája), lublini, prágai. Számra nézve természetesen szaporábbak a nyomtatás későbbi korszakaiból való termékek a XVII. századtól kezdve.

A nyomatványok gazdagságának megvilágítására szolgálhat talán a következő jellemző adat. A minap kaptam meg második füzetét Eusébe Vassel, az Institut de Carthage körében becses tudományos tevékenységet érvényesítő kapitány munkájának a tuniszi héber irodalomról és az ottani héber nyomdászatról. A kapitány igazi szakember e téren, és munkájával a Kelet modern irodalomtörténetének nagy szolgálatot tesz. Bibliográfiai kimutatásának 144. száma alatt szól egy Livornóban 1886–87-ben nyomtatott tuniszi arab dalgyűjteményről, három kötetben. A tuniszi kiadó egy családi szerencsétlenségtől, mely őt a harmadik kötet befejezésekor érte, kétségbeesésig elszomorítva a teljes kiadást máglyára vetette, „non seulement il arréta la publication, mais encore il recueillit lex exemplaires sortis de ses mainst et les brula”. Ezért „les volumes imprimés sont, naturellement, à peu près *introuvables*”, a már kinyomtatott kötetek majd csaknem feltalálhatatlanok. Maga a szerző, ki Tuniszban él, csak egyes, véletlenül kezébe került, összefüggés nélküli rongált töredékek alapján ismerteti a munka tervét és tartalmát.⁵ Mármost ezen, eredetének helyén *introuvable*-nak mondott munkából két hiánytalan kötet itt, Budapesten van meg gyűjteményünkben a 621 I/II számok alatt (s. v. Szeфинat M'ľuf).

A régi könyvek tudományos értékét még egy külső körülmény is fokozza. Mindig nagy tudományú gyűjtők kezeiben voltak, míg a Kaufmannéba jutottak, ki eruditus elődjei hagyományát folytatja. Ezek közül többen nagy értékű bejegyzésekkel járultak hozzá e könyvek tanulmányozása kiszélesítéséhez. Közülök különösen Graziano Ábrahám

válik ki, szabad gondolkozásáról ismert modenai rabbi, maga is nemcsak szorgalmas auctor és héber költő (megh. Modenában, 1685), hanem finom tapintatú könyv- és kéziratgyűjtő is; „a modenai méh”-nek nevezi Kaufmann egy gyűjteménye ismertetésében. Gyűjteményünk néhány darabját, mely ezelőtt harmadfél századdal az ő könyvpolcain állt, nagy fontosságú glosszákkal és jegyzetekkel látta el, valamint a kéziratok egy csoportját, így nevezetesen a fent említett *responsum-gyűjtemények* java részét ő állította egybe. A Graziano glosszáival gazdagított munkák közül például kiemelem a 848. sz. a. történelmi munkát (Salseleth ha-Kabbalah, velencei editio princeps), melyet Graziano bejegyzései miatt már eddig is több ízben kértek külföldre.

IV. A katalógusban részletesen ismertetett kéziratok és nyomtatott könyvek gyűjteményét, mely csak a héber és arab nyelvű könyvekre terjeszkedik, az európai szakirodalomból való könyvek egészítik ki; ezekről egy cédulakatalógus áll rendelkezésünkre. Ámbár a főtítkár úr a nagygyűlés elé terjesztett általános ismertetésében már felemlítette, a teljesség kedvéért e jelentésemben is átveszem a könyvtár teljes állományának főszámaikat. Megjegyzem azonban, hogy a kéziratok számadata a fent említett héber–arab okiratok és töredékek részletes rendezésével és lajstromozásával körülbelül 350 számmal fog gyarapodni, amennyiben a mostani lajstromozásban a „*Geniza-darabok*” három szám alatt (592–594) csak sommásan vannak felvéve.

Ezek szerint Akadémiánk könyvtárának Kaufmann-alapítványa következő részekből áll. Van benne:

1. Kézirat	594
2. Nyomtatvány (a következő 3 számon kívül)	1583
3. Bibliográfiai munka	47
4. Folyóirat, évkönyv stb.	258
5. Röpirat, füzet	358
Összesen	2840 darab

V. Már előző alkalommal be volt jelentve a tek. Akadémiának, hogy Gomperz Zsigmondné a könyvtáron kívül még egy becses gyűjteményt is ajándékozott Akadémiánknak. E gyűjtemény inkább *műtörténeti*, semmint irodalmi szempontból bír nagy értékkel: 25 darab héber nyelvű, gazdagon il-

lusztrált, többnyire Olaszországból származó leginkább hártakódex (a XIV. századtól kezdve). Ezeket Kaufmann Padovából szerezte a híres Trieste-gyűjteményből. Olaszországból csak nagy nehezen és nem minden akadály nélkül eresztették Budapestre. Az olasz határon ugyanis a hatóságok a műkincsek kiviteléről szóló olasz törvényt alkalmazták e könyvekre, és sok ideig ellene álltak továbbszállításuknak. Három ízben tagadták meg a kivitel megengedését; míg végre tekintélyes közbenjárásnak sikerült e műkincsek könyv alakjából jogos okot meríteni a kódexeknek Budapestre történő szállítására. E kódexek művészi részét maga Kaufmann 1898-ban részletesen ismertette azon függékben, melyet a Bécsben őrzött *Szerajevói Haggada* monográfiájához szolgáltatott (254–311. l.). Ez értekezés, melynek fontosabb részletei Weisz katalógusába át vannak véve (l. az Előszót), a legmegbízhatóbb útmutató a gyűjtemény tanulmányozására, melynek még általános méltatására sem vállalkozhatnék e sorok írója.

*

Végül meg kell említenem, hogy könyvtárunk e legújabb gyarapodását az alapító okmány értelmében teljesen az akadémiai könyvtár mindenkor szabályzatának megfelelően kezeljük. Ennélfogva a gyűjtemény a használat szempontjából külön intézkedést nem igényel; külön alapítványi címen ugyan, a könyvtár általános rendszerébe tartozik. A könyvtár ideiglenesen ez üléstermünk tőszomszédságában van elhelyezve. Itt addig kell maradnia, míg mindinkább gazdagodó könyvtárunk helyiségei kibővítésének amúgy is sürgős kérdését célszerűen megoldhatjuk.

JEGYZETEK

1. *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Braun M. és Rosenthal, F. Breslau, 1900. LVII–LXXXVII. o.
2. *Néhai dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei*. Összeállítja és ismerteti dr. Weisz Miksa. Budapest, 1906.
3. A Weisz Miksa katalógusának számaira történik a hivatkozás.
4. Kaufmann: *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte, nach dem Berichte Ioak Schulbofs* (1650–1732). *Megillatb Ofen*. Herausgegeben und biographisch eingeleitet. Trier, 1895.
5. Eusèbe Vassel: *La littérature populaire des Israélites de Tunis*. Leroux, Paris, 1905–06. 97. o.